

बौद्ध मध्यम मार्गाचे आर्थिक विश्लेषण

प्रा. डॉ. गौतम खु. कांबळ

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, दीक्षाभूमी, नागपूर-10

मोबाईल नं. 7888002630

सारांश :

प्रस्तुत शोधनिबंध बुद्धिज्ञान व आचरणात्मक बुद्ध धम्म याचे विवेचन करीत असून हाच त्याचा सार शब्द ;ज्ञानलूतकद्ध आहे. आजच्या आधुनिक जगात मानवी जीवनातील आचरणाला विज्ञान व तंत्रज्ञानाशी जोडण्याची अपरिहार्यता सर्वदूर प्रतिपादिली जाते. या अपरिहार्यतेसाठी बुद्ध धम्माच्या आचरणाची प्रासंगिकता नमूद करणे हे या शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट योजिले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध हा पाच भागात विभाजित असून भाग 1) प्रज्ञा, 2) शील, 3) करुणा, 4) सम्यक समाधी व 5) निष्कर्ष असे आहेत. आचरणात्मक बुद्ध धम्माचे हे चार प्रमुख आधारस्तंभ असून त्याच्या सभोवती संपूर्ण बुद्ध तत्वज्ञान बांधले गेले आहे, असे निर्देशनात येते. वर्तमान व भवि यातील मानवी विकासासोबतच मानवी मूल्यांचे संवर्धन करणे हासुद्धा अग्रक्रम निश्चित केला तर बुद्ध तत्वज्ञान व आचरणात्मक बुद्ध धम्म स्वतः समजून घेणे, इतरापर्यंत पोहचविणे, सर्व समाजापर्यंत नेणे तसेच तो प्रतिकूल परिस्थितीतही संरक्षित करणे अत्यावश्यक आहे, हे प्रस्तुत शोधनिबंधात आवर्जून मांडण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

की-वर्ड्स : मध्यम मार्ग, विकास, प्रज्ञा-शील-करुणा

गृहित तत्वे : बौद्धांचा जीवनमार्ग हा आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक अंगाने मध्यम मार्ग आहे. प्रतिव्यक्ती उत्पन्नातील अमर्याद वाढीपेक्षा तो संतुष्टी दर अधिक ठेवण्यावर प्राधान्यक्रम देतो.

प्रस्तावना :-

मानवी विकासप्रक्रियेचा जीवनमार्गाशी फारच घनिष्ठ संबंध राहिला आहे. जगात मानवी विकासाबरोबरच निरनिराळ्या संस्कृतीचासुद्धा विकास होत गेला. त्याचे प्रमुख कारण हे जीवनमार्ग होते व म्हणूनच या अर्थाने जगात वेगवेगळ्या प्रकारचे जीवनमार्ग दृष्टीस पडतात. त्यांचे स्थान, महत्व आणि प्रवास हे आपापल्या ठिकाणी निश्चितच उपयुक्त ठरले आहेत. बौद्धधम्मामे सर्व बौद्ध रा ट्रातील सामाजिक रचनेला विशिष्ट प्रकारचा आकार देण्यात मोलाचा वाटा उचलेला आहे. म्हणूनच बौद्धांचा जीवनमार्ग हा जगाच्या विकासाबरोबर त्यांच्यातील समग्र कांतीसाठी सुद्धा निर्णायक ठरत आहे, असे दिसते. पी लक्ष्मी नरसू यांनी स्पष्ट केल्यानुसार "माणसाच्या सद्सद्विवेक बुद्धीला प्रभावित केले तर संपूर्ण जगाच्या दुःख दारिद्र्यासमोर व्यक्तिगत पीडा, आर्थिक चणचण, दुःख याला फारसे महत्व नसते. बुद्धाने अशाप्रकारे (आर्थिक दृष्ट्याही) सामुहिक दायित्वाची भिक्खूसंघाच्या प्रतिमानाने जगाला जाणीव करून दिली.¹

माणसाचे जीवन हे कमी-अधिक फरकाने सामान्य व एकसारखे दिसत असले तरी ते लिंग, समूह, जात, वर्ण, वर्ग, प्रदेश, प्रांत व देश या दृ टीनी भिन्न स्वरूपाचे आहे. त्यातून अनेकविध असमानता, विविधता व भेदाभेद जन्म घेतांना दिसतात. ते वरपांगी स्वरूपात साधारणतः दिसत नाहीत. परंतु अंतस्थ स्वरूपात ते अत्यंत परिणामकारक व सक्रिय असल्याचे आढळते. यातून मानवी जीवनात प्रचंड उलथापालथ होत असते. अर्थातच या उलथापालथीचा परिणाम माणसांच्या जीवनमार्गावर आणि जीवनमार्गाचा

परिणाम हा उलथापालथीवरसुद्धा होत असतो. म्हणूनच मानवी जीवनाच्या विकासप्रक्रियेत जीवनमार्गाची भूमिका महत्वाची मानली जाते.

वर्तमानात साधारणतः दोन हजार पाचशे वर्षापूर्वी उदयास आलेल्या बौद्धांच्या जीवनमार्गाने मानवी विकासात मोलाची भर घातली आहे. हा जीवनमार्ग प्रत्यक्ष जीवनात कुठे दिसत नसला तरी तो जगात सूप्त व अप्रत्यक्ष स्वरूपात सगळीकडे आहे. जगाच्या 2/3 मानवी जीवनात तो एकेकाळी अत्यंत प्रिय झाला होता. भारतात तर साधारणतः 90 टक्के जनसंख्येत तो एकरूप झाल्याचे आढळते आणि आज 'जग हे काही चांगल्या माणसांच्या कर्तृत्वावर चालते.' या तत्वानुसार ते श्रमण संस्कृतीच्या आधारावर अनेकवेळा उभारले जाऊ शकते आणि शेवटी केवळ सत्य व नीतिमत्ताच शिल्लक राहते', या माणसाने निर्माण केलेल्या मानवी मूल्यांच्या कारणीमिमांसेत हा बौद्धांचा जीवनमार्ग प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष स्वरूपात दिसून येतो. त्याला लिंग, जाती, धर्म, वर्ण व वर्ग ही तथाकथित बंधनेसुद्धा कालांतराने गळून पडलेली दिसतात, असेही अनुभवास येते. उदा. भगवान बुद्धाची जातिव्यवस्थेवरील शिकवण 2500 वर्षापूर्वीच्या समाजाला जेवढी लागू पडत होती तेवढीच ती आजच्या समाजालादेखील प्रखरपणे लागू पडते. यात विशेष म्हणजे या संबंधीचा दावा किंवा आग्रह या जीवनमार्गाने आजपर्यंत कुठेही केल्याचे आढळत नाही. जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ इ. एफ. शुमॅकर यांनी जीवनाच्या वास्तविक मार्मिक भाष्य केले, ते या

बौद्ध मध्यम मार्गाला जवळून स्पर्श करणारे आहे. ते म्हणतात, “औद्योगिक विकासाला वाढत्या उत्पन्नाचे इंधन देणे हा दीर्घकालीन मार्ग असू शकत नाही, तर समाजाला उत्पन्नातील समस्याशी वितरण करणे, त्यासाठी सधन वर्गाने त्याग करून साधनहीनांना मजबूत करणे, हा दीर्घकालीन उपाय होऊ शकतो.”² या जीवनमार्गाच्या अस्तित्वाच्या खुणा जपानमधील नरसंहार करणाऱ्या नागासाकी-हिरोशिमा सारख्या बॉम्बस्फोटानंतरच्या खास करून जपानींच्या प्रतिक्रिया, त्यांचा पुर्ननिर्मितीसंबंधीचा ध्यास व पुर्ननिर्मितीनंतरचा जगप्रसिद्ध विनय; तालिबानी राजवटीने जगातील सर्वात भय अशा बुद्धमूर्तीच्या विध्वंसानंतर बौद्ध रा ट्रांच्या उमटलेल्या प्रतिक्रियांमध्येही, सूडाचा नसलेला लवलेश; श्रीलंका-तमिळी ऐतिहासिक कलहामध्ये श्रीलंकेमधील सिंहलीचा संयम तिबेट मुक्ती आंदोलनामध्ये बौद्ध तिबेटीनी आजपर्यंत दर्शविलेला संयम तसेच आर. एस. एस. प्रणित दहशतवादाने नेमक्या भारतीय बौद्धांच्या ठोकदिनाचे 6 डिसेंबर हे निमित्त साधून पाडलेल्या बाबरी मशिदीनंतर येथील बौद्धांनी हिंसात्मक प्रतिक्रिया न नोंदविता दाखविलेली विवेकता; अशा अनेकविध छोट्या-मोठ्या घटनांमून प्रकर्षाने जाणवतात. बौद्धांच्या या जीवनमार्गाचे मुख्यत्वे चार आधारस्तंभ दृष्टीस पडतात. ते म्हणजे प्रज्ञा, शील, करुणा व सम्यक समाधी. जीवनातील कुठलीही घटना, प्रसंग व भवितव्यसुध्दा या चार आधारस्तंभाच्या छायेखाली विश्लेषित होतांना दिसतात.

भाग-1

प्रज्ञा :-

प्रज्ञा म्हणजे केवळ शिक्षण नव्हे, व्यावहारिक अर्थाने प्रज्ञेमध्ये शिक्षण, प्रशिक्षण, अनुभूती, जागृती, जनजागरण व आंदोलन इतकेच नव्हे तर त्यांचा प्रचार-प्रसार या सगळ्या बाबी समावि ठ झाल्या पाहिजेत. प्रज्ञेमध्ये विज्ञाननि ठ दृ टिकोन व सद्सद्विवेकबुध्दी या दोन कसोट्यांचे स्थान अतिशय महत्वाचे असते. भ. बुध्दाच्या आकलनानुसार, “माणूस प्रज्ञेने परिशुध्द होतो. माणसाच्या जीवनात प्रज्ञा ही एखाद्या नौकेप्रमाणे असून सुज्ञ विचार तिचे सूकाणू आहेत. आपण नेहमी आपले विचार तपासून पाहणे आवश्यक आहे... म्हणून आपल्याठायी असलेली प्रज्ञा नेहमी दक्षतेची अग्रिम सूचना देण्याचे कार्य करते.”³ त्याचबरोबर कोणत्याही घटनेकडे किंवा प्रसंगाकडे पाहताना कार्यकारण संबंध तपासला जाणे, हे प्रज्ञेचे महत्वाचे कर्तव्य समजले जाते. म्हणून हा जीवनमार्ग समजावून सांगताना बुध्दाने, अशोकाने व नंतर बाबासाहेब आंबेडरांनीसुध्दा केवळ तथाकथित

शिक्षणाला एकमेव स्थान दिलेले दिसत नाही. शिक्षण हे उत्पादनाचे, जगण्याचे साधन झाले पाहिजे, यात वादच नाही. परंतु याचबरोबर ते माणसाचे माणसाशी संबंध जोडतांना, ते टिकवून ठेवतांना महत्वाचे साधन ठरले पाहिजेत. तेव्हाच त्याचे रूपांतर प्रज्ञेत होऊ शकेल. त्यांच्या मते, प्रज्ञा ही जागृती व निर्णायक मनातून निर्माण होत असते. एरवी मनाला अनेकविध आकर्षणे, प्रलोभने नेहमीच साद घालत असतात. प्रज्ञा नसलेला माणूस अशा आक णे व प्रलोभनांना नेहमीच बळी पडत असतो. परिणामतः तो बाजारामध्ये वस्तूंच्या भरमार खरेदी-विक्रीबरोबर शेवटी एक वस्तू म्हणूनच शिल्लक राहतो. तेव्हाही आपण सर्वस्वाने विकलो गेलो आहोत किंवा खरेदी केल्या गेलो आहोत, याची जाणीव त्याला होतच नाही. असे घडण्याचे कारण एकच. ते म्हणजे त्याच्याजवळ असलेला प्रज्ञेचा प्रचंड अभाव. प्रज्ञा असलेला माणूस स्पष्ट मानवी जीवनातील कोणत्याही घटनेचे-व्यवहाराचे लाभ किंवा हानी ही व्यक्तित्नि ठेपेक्षाही समूहनि ठ आहे की नाही, हे जाणून घेतांना दिसतो. त्याची प्रत्येक कृती किंवा प्रतिक्रिया ही बुध्दाच्या ‘बहुजनहिताय बहुजनसुखाय’ तत्वाप्रमाणे आहे की नाही, हे तपासून पाहील. अशा स्थितीत संपूर्ण जगाचा विचार केला तर प्रज्ञेअभावी मनुष्याचे वर्तन हे फारच असंतुलित झालेले दिसते. त्याला आपल्या दीर्घकालीन हिताचा विचारसुध्दा आता प्रसवताना दिसत नाही. डॉ. बनवारीलाल सुमन व डॉ. मंजू सुमन या अभ्यासकांनी निरीक्षण नोंदवले, त्याप्रमाणे “एकीकडे लोकसंख्या सतत वाढत आहे तर दुसरीकडे जमिनीचे प्रतिव्यक्ती प्रमाण वेगाने घटत आहे. याचा परिणाम असा होत आहे की, लोकांचे जगण्याचे आधारसुध्दा सातत्याने घटत आहेत.”⁴ हे सगळे प्रज्ञेच्या जाणिवेमुळे ाक्य होऊ ाकते. हे तथागत बुध्दाप्रमाणे बौद्धही जाणतात. म्हणूनच प्रज्ञा ही बौद्धांचा विचारधर्मासोबतच निर्वाहाचे साधन म्हणूनही परिचित आहे.

भाग - 2

शील :-

शील हे बौद्धांच्या जीवनमार्गाचे मर्म आहे, व ते कोणत्याही काळात असायला पाहिजे. कारण माणूस या जगात निघून गेल्यानंतरसुध्दा आठवणींच्या-स्मरणाच्या रूपाने शेवटी शिल्लक राहतो. बुध्दाचा धम्म हा बौद्धांचे पंचशील. अशोकाचे कल्याणकारी राज्य आणि धम्मदीक्षेच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी दिलेल्या बावीस प्रतिज्ञा या केवळ शील व संवर्धनासाठीच होत्या. हे वेगळे सांगण्याची गरजच नाही. यामागील तथागतांची भूमिका स्पष्ट करायची झाल्यास असे

म्हणता येईल की, मानवी समाज त्या काळी विकसित होत असला तरी त्याचे स्वरूप प्राण्यांच्या कळपांपेक्षा फारसे वेगळे नव्हते. त्यातून बुध्दाला एका शिस्तप्रिय, समता, बंधुत्व, स्वातंत्र्य व सामाजिक न्यायाने प्रेरित झालेल्या सुदृढ समाजाची निर्मिती करायची होती. त्याकरिता गील हा पहिला उपाय होता. बुध्दाच्या शिकवणूकीनुसार “शील म्हणजे नैतिक प्रवृत्ती. चांगल्या गोष्टी करण्याकडे मनाचा पक्का कल. ही प्रवृत्ती अकुशल कार्माऐवजी कुशल कर्म करण्याबद्दल माणसाला प्रेरणा देते... शील म्हणजे पापभिरुता, माणसाचे चारित्र पवित्र असावे...माणसाच्या चारित्र्यात पवित्रता नसेल तर तो माणूस जनकल्याणाचे माध्यम कधीच होऊ शकणार नाही”⁵ समाजात गीलाचे, सदाचरणाचे महत्व आपल्या अशिक्षित समाजास समजावून सांगतांना बाबासाहेब म्हणतात, “शिक्षित माणूस कितीही शिकला, पण त्याच्याजवळ शील नसेल तर तो पशूपेक्षाही भयंकर होय.” ते पुढे म्हणतात, “बौद्ध धर्म हा मूलतः व नीतिमान धर्म मानला गेला आहे. नीतिमत्ता ही बौद्धधर्माची सर्वप्रथम व प्रमुख अशी आधारशिला मानली गेली आहे.”⁶

प्रख्यात विचारवंत व बौद्ध भिक्खू आदरणीय डॉ. आनंद कौसल्यायन यांना ‘बुध्द धम्मात सगळ्यात महत्वाचे काय?’ असा प्रश्न विचारला असता, ते उत्तर देतात, पंचशील. शील कोणत्याही समाजगटाला, कोणत्याही पिढीला आचरण्यास कठीण असले तरी अत्यावश्यक आहे. अशी बौद्धांच्या जीवनमार्गाची धारणा आहे. म्हणून शील, करुणा व सम्यक समाधी या बौद्धांचा आचारधम्म म्हणून ओळखला जातात. पंचशीलात पांचही शील हे मानव समाजाला आर्थिक संपन्नता देणारे आहेत. ते वरवरून नीतिमूल्ये वाटत असली तरी प्रत्यक्ष जीवनात त्यांच्या पालन केल्याने उपभोगावर बरेचसे नियंत्रण आले तर अवास्तव गरजांचे तृष्णेत रूपांतर होत नाही. त्यामुळे कमी मिळकतीतही रोजचे जगणे सुसह्य होऊ शकते. याचबरोबर ज्यांच्याजवळ अधिक संपत्ती आहे, त्यांना ती सभोवतीच्या समाजाला उपयोगी पडेल यासाठी काही करण्याची प्रेरणा देत राहते. बौद्ध मध्यम मार्ग व्यक्तीला व समाजालाही या संबंधीचे सकारात्मक तत्वज्ञान पुरविण्याचे काम करतो. राम विलास शर्मा यांच्या आकलनानुसार, “वासनांचे निर्मूलन” हा बुद्धाचा एक महत्वाचा सिद्धांत होता.

भाग – 3

करुणा :-

जगण्याच्या परस्पर भिन्न जीवनशैलीमुळे अनेक असमानता निर्माण होतात. तसेच इंद्रियांच्या गरजा पूर्ण

करण्यात अनेकवेळा विवेक किंवा मर्यादा पाळली जात नाही. त्यातूनही असमानता निर्माण होतात. या गळ्यांमधून श्वेटी क्लेश व त्यातून दुःखच निर्माण होते. मात्र हे दुःख किंवा शोषण दूर करण्याचा उपाय एका निर्णायक प्रक्रियेशिवाय शक्य नाही. यात दुसरे अत्यंत महत्वाचे म्हणजे ही प्रक्रिया घडयाळातील काट्यांप्रमाणे कुठल्याही काळात, मानवी समाजात, प्रदेशात, पिढीत निरंतर सुरुच राहिली पाहिजे. ही प्रक्रिया सतत सुरु ठेवणे, हे अत्यंत कठीण काम आहे, हे स्वतः तथागत बुध्द ओळखून होते. म्हणूनच या प्रक्रियेच्या अभावी किंवा प्रक्रियेच्या मंद वेगाचा परिणाम म्हणून निर्माण झालेले शोषित, दलित यांच्याविषयी अत्यंत संवेदनशील व जागृत असणारा जनसमूह निर्माण होणे आवश्यक आहे. यासाठी आपल्यापेक्षा दुःखात, अन्यायात जखडलेल्या माणसांविषयी प्राणिमात्र व एकूणच समाजाविषयी असणारी संवेदनशीलता तसेच दुःख दूर करण्याविषयी असलेली कटिबध्दता निर्माण होण्यासाठी बौद्ध जीवनमार्गात करुणला महत्वाचे स्थान दिले आहे. या करुणलाच आधुनिक काळात बुध्दाचा अहिंसेचा सिध्दांत म्हणून ओळखले जाऊ लागले. के. टी. एस. सराओ यांच्या बुध्दाच्या करुणेशिष्यांच्या आकलनानुसार, “बौद्ध अहिंसा अंतर्दृष्टी को विविध क्षेत्रां, जैसे कि पर्यावरणीय आचारसंहिता, दैनिक जीवन, अन्य प्राणीयों से संबंध तथा उनके प्रति नैतिक विचार, एवं समाज में किनारे कर दिए वर्गों कि दशा को समझने कि आवश्यकता में निश्चित रूप से लागू किया जा सकता है।”⁷ या करुणेतूनच बौद्धांनी सर्वप्रथम समाजसेवी प्रकल्पांचा पाया रचला होता. जगात हे प्रकल्प सम्राट अशोकांनी सुरु केलेत. ते जगभर विस्तारलेत आणि बौद्धांच्या जीवनमार्गातील हे प्रकल्प खऱ्या अर्थाने प्रतीक ठरलेत.

भाग – 4

सम्यक समाधी :-

येणारा प्रत्येक दिवस नवीन आहे. या प्रत्येक दिवसात सकारात्मक व कुशल करण्यासारखे बरेच काही आहे. या दिवशी काही नकारात्मक अर्थात अकुशल फार झाले असेल तर ते पुन्हा होऊ न देण्याची खबरदारी घेणे, तशी प्रतिज्ञा करणे, त्याची कारणमीमांसा शोधणे तसेच दुसऱ्या दिवशी कोणते कुशल कार्य करायचे, हे निश्चित करणे. संध्याकाळी ते झाले की नाही ते तपासून पाहणे, झाले नसल्यास ते दुसऱ्या दिवशी करण्याचा प्रयत्न करणे. म्हणजे सम्यक समाधी ही धम्मपदानुसार,

“ते ज्ञायिनो साततिका निच्चं दळहपरक्कमा ।
फुसन्ति धीरा निब्बानं योगक्खेमं अनुत्तरं ।।३।।
अर्थात् ते ध्यान करणारे (ध्यानरत), सतत परिश्रम करणारे, नित्य दृढ पराक्रमी, धीर-निर्वाण पावतात; जे निर्वाण बंधनापासून मुक्त असतील तर त्यापेक्षा श्रेष्ठ असे काही नाही.”⁸ थोडक्यात, प्रत्येक दिवशी स्वतःला तपासून पाहणे, स्वतःला प्रतिज्ञाबद्ध करणे म्हणजेच स्व-मूल्यांकन करणे; याविषयी करावयाचे चिंतन म्हणजे समाधी-सम्यक समाधी. सम्यक समाधीची व्यक्तिगत व सामुहिक जीवनातील आचरणान्तात्मक बाजू बौद्ध तत्वज्ञ धर्मकीर्ती यांनी कुशलतेने सांगितली आहे, ते म्हणतात, “वेदाचे अधिकारित्व स्वीकारणे, कुणालातरी विश्वनिर्माता मानणे. पवित्र स्नानाद्वारे पुण्य मिळविण्याची इच्छा धरणे, जातीवादाचे अवडंबर माजविणे आणि पापमुक्तीसाठी देहयातना देणे, ही मूर्खपणची पाच लक्षणे होत.”⁹ “सम्यक समाधीची जाणीव यातून होण्याची गरज आहे. शरीर स्वास्थ्य ठेवण्यासाठी वासावर नियंत्रण, ‘आनापानसति, विपस्सना’ हे तर ठीकच. शरीराला स्वस्थ ठेवणाऱ्या बऱ्याच नैसर्गिक स्वास्थ्यप्रणाली बुद्धांच्या व बौद्धांच्या संशोधनातून-अभ्यासातून आल्या आहेत. त्या इतरांनी पुढे ‘हायजैक’ केल्यात, ही तर वस्तुस्थितीच आहे. परंतु शरीराबरोबर मन सक्षम करण्याचे तंत्र हे विशेषकरून बुद्धाचे शोधकार्य आहे. बुद्धांनी केलेली व नंतरच्या बौद्धांनी विकसित केलेली समग्र कांती ही मुळात मानसिक कांती आहे आणि तीसुद्धा रक्तविहीन या कांतीच्या भरभक्कम आधारापैकी सम्यक समाधी हा एक महत्त्वाचा आधार आहे.

भाग – 5

नि क र् :-

बौद्धांच्या जीवनमार्गातील ‘प्रज्ञा-शील-करुणा व सम्यक समाधी’ या आधारस्तंभामध्ये एक अभेद्य अशी शृंखला आहे. हे चार आधारस्तंभ परस्परांशी इतके निगडित झालेले आहेत की, यात कोण महत्त्वाचा, असा प्रश्न निर्माणच होत नाही. परंतु यावर भाष्य करतांना बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “शील या सगळ्यांचा कर्णधार आहे. ‘बौद्धांचा हा जीवनमार्ग प्रत्येक नव्या पिढीत अंकुरित होऊनच विस्तारला पाहिजे. यासाठीही बाबासाहेबांनी धम्मदीक्षा दिली. तसेच दरवर्षी एकत्र येऊन दीक्षा घेण्याचे हेच प्रयोजन असावे. अर्थात् बौद्धांचा जीवनमार्ग समजून घेणे. हे निदान यासाठी तरी प्रत्येकच बौद्धांचे कर्तव्य आहे, असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- 1) नरसू पी. लक्ष्मी, ताराराम (संपा.), “बौद्ध धम्म वन स्वरूप”, (2007), सम्यक प्रकाशन, 32/3, पश्चिम पुरी, नई दिल्ली-63, पृ. 33, परि. 2.
- 2) शुमाकर, इ. एफ., “स्मॉल इज ब्युटीफुल, अ स्टडी ऑफ इकॉनामिक्स अँड इफ पीपल मॅटर्ड (1973) वाय स्फीअर बुक्स लिमिटेड, 30/32, ग्रेज इन रोड, लंडन, पृ. 14
- 3) शेगांवकर, विश्वनाथ सुगत कांती, नालंदा प्रकाशन, कपिलवस्तू नगर, अकोला, महाराष्ट्र, 28 फेब्रुवारी 2016, पृ. 31 परि. 2
- 4) डॉ. सुमन बनवारीलाल व डॉ. मंजु सुमन, “कृषि, वन-वृक्ष, पर्यावरण और बौद्ध धम्म” (2003), सम्यक प्रकाशन, 32/3, पश्चिम पुरी, नई दिल्ली-63, पृ. 121, परि. 3.
- 5) शेगांवकर, विश्वनाथ सुगत कांती, नालंदा प्रकाशन, कपिलवस्तू नगर, अकोला, महाराष्ट्र, 2016, पृ. 19 परि. 2
- 6) आंबेडकर, बी. आर. बुद्ध व त्याच्या धम्माचे भवितव्य, 1950 च्या वैशाख पौर्णिमेच्या निमित्ताने कलकत्याच्या महाबोधी सोसायटीने ‘महाबोधी’ हया मासिकात आंबेडकरांचा ठनकी दक जीम निजनतम वशिषिपे त्मसपहपवद हा लेख प्रकाशित केला. मध्यम मार्ग : जानेवारी ते मार्च 2018 मध्ये प्रकाशित पृ. 4
- 7) सराओ के. टी. एस. ‘प्राचीन भारतीय बौद्ध धम्म : उद्भव, स्वरूप एवं पतन’ द कॉर्पोरेट बॉडी ऑफ द बुद्ध ऐज्युकेशनल फाँउंडेशन, दिल्ली युनिव्हर्सिटी (2004-2005) 11 55 हॅंग चाऊ साऊथ रोड, सेक्शन 1 टाईपाई, तैवान, आर. ओ. सी. पृ. 95
- 8) प्रा. बापट पु. वि. (संपा.) अनुवाद पुरु गोत्तम मंगेश लाड, ‘धम्मपद-सुत्तपिटक खुद्दक निकाय’ कौशल्य प्रकाशन एन. 11 सी 3/24/3, हडको, औरंगाबाद, 23 जानेवारी 2016, पृ. 7
- 9) सांस्कृत्यायन राहुल, चट्टोपाध्याय देवीप्रसाद बलराममूर्ती वाय. र्मा रामविलास व आनंद मुल्कराज, “बुद्धविचार : मार्क्सवादी दृष्टीक्षेप,” लोकवाङ्मय गृह. प्रा. ली. मुंबई, 25 ऑक्टोबर 1986, पृ. 9 *****